

НУТҚ МАДАНИЯТИНИНГ ЗАМОНАВИЙ КОНЦЕПЦИЯСИ ВА ОАВ тили

РЕЗЮМЕ

статьях доктора филологических наук, профессора кафедры
узбекского языкознания СамГУ Абусаидова Абдували
“Современная концепция культуры речи и язык СМИ”

В 3 статьях освещены современные концепции культуры речи, в том числе исследован нормативный, коммуникативный и этический аспект культуры речи. Проанализирован язык газеты, телевидение и радио в аспекте литературная норма и культура речи.

Тил жамиятга нисбатан олиб қараганда, ўзига хос функцияни бажаради ва бу нутқ фаолиятида ўз аксини топади. Булар: 1) коммуникатив функция; 2) фикрни ифодалаш функцияси; 3) сўзловчининг ички ҳолатини ифодалаш функцияси ёки экспрессив функция; 4) тил воситалари орқали "Тил-нутқ" тушунчаларининг ўзаро муносабатига олимлар алоҳида аҳамият бериб келган. Нутқ - мустақил фаолият, у орқали тил ўзлигини тўлиқ намоён этади. Нутқ - мулоқот ва унда жамиятнинг муайян қатламга тегишли маданияти ҳам қандайдир даражада ўз аксини топади. Тил воситаларидан нутқ фаолиятида фойдаланишда жамият томонидан ўрнатилган муайян ижтимоий, аниқроғи, маърифий ва маданий меъёрларга риоя қилиш талаб этилади.

ОАВ тилини худди шу нуктаи назардан ўрганишга, нутқ маданиятининг турли аспектлари доирасида яхлит баҳолашга кейинги пайтда катта эътибор берилмоқда. Д.Тешабоевнинг “Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи (Ўзбекистон Республикаси ОАВ мисолида)” мавзуидаги докторлик диссертацияси ОАВ тили ва нутқ маданияти масалаларини ўрганишда замонавий ёндашувларни ўзида акс эттириши билан эътиборни тортади.

Жаҳон тилшунослигида нутқ маданияти турлари ҳақида янги назария яратилганига кўп бўлгани йўқ. Тилшуносликда мавжуд илмий қарашлар янгича тасниф билан бойитилди. Таснифлашнинг асосий қоидаларига кўра, миллий тилнинг ҳар бир ижтимоий-функционал турига нутқ маданиятининг муайян тури мувофиқ келади. Тадқиқотчилар томонидан замонавий нутқ маданиятининг тўрт тури аниқланган: 1) *элитар маданият (ёки соф адабий тил)*; 2) *анъанавий-профессионал (арго)*; 3) *учинчи маданият (оддий сўзлашув)*; 4) *халқ маданияти (шева, лаҳжалар)*¹.

Нутқ маданиятининг замонавий концепцияси асосида меъёрий, коммуникатив, этик(ахлоқий) аспектларда ОАВ тилини яхлит таҳлил қилишга катта эътибор берилмоқда.

¹ Тешабоева Д. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи(Ўзбекистон Республикаси ОАВ мисолида): Филол.фан.доктори....дис. автореферати. – Тошкент, 2012. – 48 б.

Нутқ маданиятининг меъёрийлик аспекти ва ОАВ тили². (1-мақола)

Адабий меъёр масалалари тилшуносликнинг энг мураккаб назарий муаммоларидандир. Ушбу масала турли муаммолар билан боғлиқ ҳолда ўрганилмоқда. Бу соҳада рус тилшунослигида анча ишлар қилинган. Ўзбек тилшунослигида дастлаб луғавий, услубий норма ҳақида А.Ғуломов, Ғ.Абдурахмонов, Ш.Шоабдурахмоновларнинг муҳим тадқиқотлари яратилди. Кейинчалик айрим умумлаштирувчи ишлар юзага келди.

А.Маматовнинг докторлик диссертациясида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида луғавий ва фразеологик меъёр муаммолари батафсил таҳлил қилиниши билан бирга лисоний норма муаммоларининг ўрганилиш тарихи, тил меъерининг назарий масалалари чуқур тадқиқ этилган.

Э.Бегматов ва А.Маматовнинг «Ääääëë ïðìà ìàçàðèýñè» ïïëë ó÷
кèñìäàì éáîðàò òääкèкîòини ўçááê òèèøóíñèëäëäà áó ñîääääë ðîçèð÷à
ÿäïìà óíóìèàøòèðóâ÷è òääкèкîò ñèòàòèäà ààîèèàø ìóìèèí. «Ääääëë ïðìà
ìàçàðèýñè»ìèä äèðèí÷è кèñìèäà òèè ïðìàñè òóøóí÷àñè, óìèä ÿðääìèèèèè
òàðèèè, áó ìàñàèèèèä ÷àò ýè òèèøóíñèëäëäà, øóìèäääë, òóðèèè äà
ўçááê òèèøóíñèëäëäà òääкèк кèèèèèèèè, èèèèí÷è кèñìèäà ÿñà òèè
ïðìàñè òóøóí÷àñèèèä òèè òèçèèè, òèè òóçèèèèèè, óçóñà ìóíñàäàòè,
èèñìèèè ïðìàèèäìèèä èýðèèèèèèèèè, ääääëë òèè äà ääääëë ïðìàìèèä ïîèèèèè
òàîèèè кèèèèèèä, ўçááê ääääëë òèèèè ïðìàèèäðèèèä àññèèèè òèèèèèè
ääèèèèèèèä, ó÷èí÷è кèñìäà ääääëë ïðìàìèèä øàèèèèèèèèè, ÿðàø äà
ðèäèèèèèèèèè кîíóìèèèèèèèè, ääääëë òèèèè ïðìàèèèèèèèèè èèèèè ìàçìèè äà

² Ўзбек тилшунослигида адабий меъёр масалалари қуйидаги тадқиқотларда акс этган: **Маматов А.Э.** Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари: Филол.фан.докт. ... диссертацияси. - Тошкент, 1991. **Ғуломов А.Ғ.** Адабий тил нормалари. // Нутқ маданиятига оид масалалар. - Тошкент: Фан, 1974, 55-65-б.; **Абдурахмонов Ғ.** Ўзбек адабий тилининг стилистик нормалари. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1961, 1-сон, 49-54б.; **Шоабдурахмонов Ш.** Ўзбек тилининг лексик нормалари. // Нутқ маданиятига оид масалалар. - Тошкент, 1973, 47-51-б. **Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М.** Адабий норма ва нутқ маданияти. - Тошкент: Фан. 1983; **Маҳкамов Н.** Адабий норма ва плеоназм. - Тошкент: Фан, 1988; **Љўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё.** Нутқ маданияти ва услубият асослари. - Тошкент: Ўлитувчи, 1992; **Љўнғуров Р., Каримов С., Љурбонов Т.** Нутқ маданияти асослари. - Самарлянд. 1-љисм. 1985; II љисм, 1986; III љисм, 1987. **Йўлдошев Б.** Фразеологизмнинг адабий тил нормасига муносабатига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992, 3-4-сонлар, 37-42-б.

óñóëëàðè ÿðãàíèëëãàí. Òëëøóíñëëëãããë èèíüòãã ìòðàëëãã ìàñàëëèéã
ëýíãèéà кèððàëëðè ìàëëëëòëàð òíííèëãã ìããòòàкèýòëë ,ðèòëá ááðëëãã.
Ўзбек тилшунослигида матбуот тилини адабий меъёр жиҳатидан
ўрганишга доир тадқиқотлар XX асрнинг 70-йилларида юзага кела
бошлаган. Бу тадқиқот-ларнинг аксарияти “Мухбир” журналида
эълон қилинган илмий-оммабоп мақолалардир.

1. Газета тилида ва луғавий меъёр. Сўз танлаш ва уни жумлага
мос ҳолда қўллаш материални тушунарли, мазмунли, аниқ, таъсирчан тарзда
газетхонга етказишнинг муҳим шартидир. Сўз қўллаш муаммоси кўпдан буён
тилшунос олимлар, матбуотчилар назарида бўлиб келмоқда. Мавжуд аксарият
мақолаларда баъзан умумий мулоҳазалар билдирилган, у ёки бу сўзнинг ноўрин
ишлатилаётганлиги айрим мисоллар орқали кўрсатиб берилган. Сўз
қўллашдаги хатоликларнинг туб сабаблари, уларни юзага келтирган омиллар,
ушбу камчиликларни бартараф этиш йўллари камдан-кам ҳоллардагина
кўрсатилган. Фактларни оддийгина санаш йўли билан бундай камчиликларни
бартараф этиш қийин.

Тилда луғавий дублетлардан фойдаланиш муаммоси давр талабига кўра
турлича талқин қилинган. Чунки матбуот замон билан ҳамнафас бўлиб, сўз ҳам
шу давр талабига кўра ишлатилади. Айрим сўзларнинг маълум даврда кенг
истеъмолда бўлиши ёки кам ишлатилиши, умуман нутқ(матбуот тили)да
қўлланилмай қолиши ҳам замон талаби билан юз беради. Луғавий
дублетларнинг ишлатилиши ҳамisha мунозарага сабаб бўлиб келган. Буни
1989-94 йиллар мисолида ҳам, XX асрнинг 70-йиллар матбуоти ва унинг тил
хусусиятлари ёритилган мақолаларда ҳам кўриш мумкин.

Луғавий меъёр тўғрисида ўзбек тилшунослигида бир қатор тадқиқотлар
мавжуд³. Шунга қарамасдан, матбуот тилида сўз танлаш ва қўллашда жиддий
камчиликлар юз бермоқда. “... сўз маъноларини тушунмасдан туриб, сўзларни
маълум матнда нотўғри қўллаш, сўз маъноларининг чегарасини ҳаддан ташқари
кенг тушуниб, сўзни бошқа лексик бирликлар билан нотўғри бириктириб
ишлатиш, сўзлар стилистик дистрибуқиясининг бузилиши, яъни бир-бирига
мос келмайдиган стилистик белгиларга эга бўлган сўзларни бир матнда қўллаш,
чет тиллари ва рус тилидан кириб келган сўзларни ноўрин, кераксиз жойларда
ишлатиш ва уларни ҳадеб такрорлаш, муайян тилда пароним сўзларни
аралаштириб ишлатиш, контоминация ҳодисаси, яъни икки, ундан ортиқ
сўзларни бир-бири билан бириктириб ишлатиш, кераксиз ўринларда
диалектизм, окказионализм, кокофизм, лексик анохронизм, плеоназм,

³ Љўнғуров Р., Каримов С., Љурбонов Т. Нутљ маданияти асослари - Самарљанд: СамДУ. I ъисм. 1985. - 40 б.

концеляризм, тавтологик сўзларни ишлатиш ва шунга ўхшашлар”⁴нинг айримлари матбуотда ҳам учрамоқда.

Газета тилида луғавий меъёр талаблари қуйидаги ҳолларда бўзилмокда:

1. Луғавий дублетларни ишлатишдаги турли хиллик, бунда дублетнинг маъносини ҳисобга олмаслик. 2. Предметни номлашда тегишли терминлардан фойдаланмаслик. 3. Синонимларни ўз ўрнида қўлламаслик. 4. Плеоназм. 5. Сўзларни ортиқча ишлатиш. 6. Бир сўзни жумлада бир неча бор такрорлаш. 7. Диалектизмларни ўз ўрнида қўлламаслик. 8. Бошқа услубларга тегишли сўзларни ўз ўрнида ишлатмаслик (м., бадий услубга хос сўзларни ноўрин ёки кўплаб ишлатиб, баландпарвозликни вужудга келтириш). 9. Оказионализмлардан ноўрин фойдаланиш (м., окказионал фразеологизмлар). Жиддий тўс олиб бораётган айрим ҳолатларга эътибор берайлик.

[illegible]

2. ÑŸ ꝑŸëëàøää ìðòèꝑ÷àèèê, òàêðîð ꝑîëàòëàð ñîàèð áŸëîîꝑää, áó ꝑîëàò Ÿñà ìàòí ìàçíóíè va èõ÷àìèèèèèà òàúñèð Ÿòààè. Ì.: ꝑîðàꝑàëîîꝑèñòîí Ðàñííóáèèèèàñè, Ñèðääð, Òíøëáíò âèèîŸòëàðèää àòèøòèðèèèáí ìèèèáíèíá *âêñàðèŸò ꝑèñìè* ìàìà øó êîððîííàèàðää àòèàçèá áàðèèèèè. ꝑè,ñ: Óèàðíèíá *âêñàðèŸòè* Âîðííáæää ꝑóíàð Ÿðääíèà ꝑàéòääí(ÕÑ., 25.10.01).

⁴ **Маматов А.Э.** Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари, 78-б.

Êäëàæàëää Ñàìàð_κàíä Πόνιëää-Πόνι áýëèá _κýøëèääëääí òýðò
þëäóçëè áó ìà_Πíííííà *éäëàñè* éëë ôíëääëàíèøää òííøëðëèääë(Ç.,20.11.01).
Êäëàñè éëë áëðëèìàñè àà ãàíäääë ìàìòè_κ *κελαζακδα* сўзининг
îðòè_κ÷àëëëàíèè èýðñàòèá òóðëääë.

Ðañííóáëëëàíèç, *κίεääâðñà*, *Ñàìàð_κàíä* øàΠðë áýëè÷à ýúëíí _κëëëíääí
«_Πíëí òääôñèçëëñ ìëëëääë» àíà øóíääë èýíäëëñèç _Πíäëñàëàðíëíä ìëäëíè
îëëøää _κàðàòèëääí (Ç.,20.11.01). Ýúòèáíð áàðëíä: *Ðañííóáëëëàíèç* áýëè÷à
áýëääíëääí êäëëí ýíà óíëíä _Πóäóäëääääë æíëíè àëí_Πëää òàúëëääëø -
îðòè_κ÷à èôíää _κησολαβαναди.

Îðçó _κëëäð ýäëëëë, ìóøàððëë *ýðòàëää* *íííóøà* ìàéòèää äàçåòà _ýκëá
ýòèðñà (ÕÑ., 25.10.01). Бу жумладаги *íííóøà* пайтида бирикмаси
ëκη *ýðòàëää* сўзи орти_κча.

×äëääëääí à,ëääí òó_Πëëääëääí çóððë,ò ìè_Πýòää ìèæíí áýëèá,
èýíëí÷à òó_Πëëëø ìàéòèää ,ëè *Πà,òëíëíä* áëðëí÷è ìëëàðëää,_κ *Πà,òääí* èýç
þìääë(ÕÑ., 25.10.01). *Πà,ò* ñýçëàðëääí èëëëí÷èñíëè àëìàøòèðëø ëíçèí.

“äëíäëçää *áýëñà*, ýòääí èëëíëíä 20 ìàðòèää Ìðàçëääíòèëèç «Áàíë
òèçëíëè ýíääà ýðëëëäøòèðëø àà èñëí_Π _κëëëø áíðàñëääääë ÷íðà-
òäääëðëäð òý_Πðèñëää»äë Õàðíííä èìçí ÷äëëàíäë. *Πàýë* *ýòìàé*,
ðañííóáëëëà Áàçëðëäð Ìà_Πëàíàñè øó àñíñää òääëøëë _κàðíð _κàáóë _κëëäë.
Πà÷ *éèíäà* *ñèð* *ýíàñ*, Ýçáäëëñòíí äãðäð ðañííóáëëëäëäð ñèðàñëää
èëðääë(ÕÑ., 25.10.01). Ажратиб кўрсатилган èôíäëäðíëíä áàð÷àñè
îðòè_κ÷àëëëë кўриниб турибди.

Ýçáäëëñòíí Áääëëë àëääàíëýñè àà Ìèñð Àðää Ðañííóáëëëäñëíëíä
ýë÷èóíàñè áëðääëëëää áíëäæííëäðëèçíëíä àð÷à áàëðàíëè _κèçè_κàðëë
ýðëàçèø ìà_κñàäëää _Πàéðëý(?) òäääëðë *ýðëàçèøää* òàé,ðëàíí_κää (ÝÌ,
23.12.99). Áó äðää _Πàì òàëðíð æóíëà ñëëëë_κëëëëää òàúñèð ýòääí.

Êóíè êä÷à òóääë øó ííääääë *øëðëíäëíä* èëòíä÷à, òà_κàò,
_ýκèòóâ÷ëëäð ó÷óí óñëóáëë _κýëëàíìàíè èýðëá, óëàðíëíä ìóäëëëòè áëëàí
òàíèøèø èñòääë òó_Πëëäë, ìáíä(ÕÑ.,20.11.01). *Китобча* сўзига
нисбатан *ширингина* сўзини ишлатиш мутлақо нотўғри, унинг

Ўрнида қизиқарли сўзини ишлатиш мумкин. Фактлардан кўринадики, бу соҳадаги камчиликлар жумладаги услубий равонликка ва мазмунга ҳам таъсир қилган.

[illegible]

5. Сўзларни диалектал шаклда ишлатишга эътибор баъзан ошиб бормоқда. М.: *Хув анави* ўспирин маст бўлиб оёққа туролмай қолган отасини суяб келаётгани – ўша отага, оилага, маҳаллага, миллатимизга исноди эмасми?(3.,13.02.01). Луғавий-услубий норма бузилишларининг аксарияти ҳам сўз қўллаш билан боғлиқдир.

2. Газета тили ва орфографик меъёр. Матбуот тили ҳақидаги кўплаб мақолаларда имло қоидаларининг бузилаётганлиги, аксарият ҳолларда бу масалага юзаки қаралаётганлиги танқид қилинган. Газета имло қоидаларини акс эттирувчи ўзига хос кўзгу ҳисобланади. Демак, бу масалага бефарқ қараш

кўпгина жиддий салбий ҳолатларга сабаб бўлиши мумкин. Журналистлар, газета ходимлари адабий тил қоидалари у ёки бу даражада муҳрланган жуда кўплаб манбаларга - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 24 августдаги 339-сонли қарори билан тасдиқланган ва амалда бўлган “Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари”, турли луғат, қўлланма, имло қоидаларига риоя қилиш ҳақидаги материаллар босилган газета ва журналларга эга⁵. Ана шу манбаларга бепарқ қарамаслик, мавжуд имкониятлардан тўла фойдаланиш саводхонликни оширади, матбуотни тилимиз кўзгусига айлантиради. Афсуски, имло қоидалари бузилаётган ҳоллар жуда кўп учрайди. Орфографик меъёр, яъни ёзув меъёри адабий тилнинг маданийлик даражасини белгиловчи асосий мезондир. Орфографик меъёр орфоэпик меъёрдан фарқли ўлароқ стихияли равишда шаклланмасдан тил вакиллари томонидан онгли равишда келишилган ҳолда юзага келтирилади ва унинг амал қилиши махсус имло қоидалари орқали йўлга қўйилади. Маълум меъёр сифатида тавсия этилган тил элементларидан фойдаланиш миллат вакиллари учун мажбурий саналади⁶.

Орфографик меъёрга риоя қилишда луғатлар, хусусан имло ва изоҳли луғатларнинг роли бекиёс. Бу соҳада ўзбек тилшунослигида анча ишлар қилинган. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (5 жилдли) орфографик меъёр учун намунавий манба вазифасини бажаради.

Газетада имло қоидалари қуйидаги ҳолларда бузилмоқда: 1. Қўшма сўзларни турлича қўллаш. 2. Юкламаларни ишлатишда ҳар хиллик. 3. Русча-байналминал сўзларни қўллашда турличалик. 4. Бош ҳарфлар имлосидаги чалкашлик (турли ташкилотлар, вазирликларнинг номларини ёзишдаги ҳар хиллик). 5. Айириш ва юмшатиш белгиларини ишлатишдаги ҳар хиллик.

Янги имло қоидалари мавжуд бўлишига қарамасдан, унга амал қилиш талаб даражасида эмас. Айрим газеталар ва журналларнинг таҳририятлари бу соҳада эътиборсизлик қилишмоқда. Айрим намуналар келтирамиз:

1. Њўçàðîè òóðë÷à ,çø(Πàòòî áëð ñàΠèôàää), òóðëè êîðõîà, íòàññàñà, ààçèðëëë ìîèàðëîè Παð ðëë èòîääëàø èààè Πîèàòëàð ó÷ðàëëè. Ì: Ðãñîíóáëëëà Ìàúíàâëÿò âà ìàúðëòàò Êáíâàøè, ðãñîíóáëëëà Áàéíàèîèàëë ìàààíëÿò ìàðëàçè, Êíñîí Πóóóëàðë áÿëë÷à Ìëëëëë ìàðëàç, Áààëàò Óàí âà òáðîëëà қўìèòàñë áëëàí Παìèîðëëëàà «Ìëëëëë Πîÿ - áèçíëá

⁵ Ъаранг: Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари. – Тошкент, 1956. - 216; Ўзбек тилининг имло луғати. - Тошкент: Фан, 1976; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - I-II том - М: Рус тили, 1981; Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўлитувчи, 1974; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. - Тошкент: Ъомуслар бош таҳририяти. 1982; Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўлитувчи, 1980 ва бошлалар.

⁶ Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти.- Тошкент: Фан, 1983, 48-б.

пукта эгаллашдаги ролини пасайтиради. Демак, жумла тузиш билан боғлиқ камчиликлар энг катта нуқсон ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тадқиқотчилар бу масалага баъзан махсус, баъзан йўл-йўлакай мурожаат этишган. Ўзбек тили грамматикаси тилшуносликнинг бошқа соҳалари ичида назарий жаҳатдан бир мунча мукамал ишланган, сўз шакллари, қўшимчаларнинг энг маъқул вариантлари тавсия этилган ва морфологик меъёр сифатида белгиланган. Аммо нутқда бу меъёрларга ҳамма вақт ҳам риоя қилинмаяпти⁷.

Ўзбек тили бир мунча мукамал грамматик қоидаларга ва грамматик меъёрларга эга бўлишига қарамасдан, бу соҳада газеталарда кўплаб камчиликлар юз бермоқда. Грамматик воситаларни тўғри қўлламаслик оқибатида газета материалларининг пухталиги, равллиги, мазмунлилиги ва ихчамлигига маълум даражада салбий таъсир қилинмоқда.

а) Газета тилида морфологик меъёрнинг бузилиши қуйидаги ҳолларда содир бўлган: 1. Келишик шакллари тўғри ишлата олмаслик. Уларни фарқламаслик, белгили ва белгисиз ҳолатларидан нотўғри фойдаланиш. Келишикларнинг ўзаро синонимиясидан тўғри фойдаланмаслик, уларни қўллашда шеванинг таъсири. 2. Сўз ясовчи қўшимчаларни нотўғри қўллаш. 3. Феъл нисбатларини фарқламаслик. 4. Аффиксал плеоназм. Айрим жиддий ҳолатларни кўздан кечирайлик.

1. Àéðè сүз ясовчи кӳøè÷àèàðíè èøäàòèøää қíèääèàðää уúòèáíð áèðíç ìàñòèèèè ñàçèèíқää. Ì: Êàòà-èàòà æáíæèèèàðíè áàðòàðàò қèèèøää, òóíà ñàíæèðàқèàéèèáí ááéíð÷èðýæèèàðíè éýèà ñíèèøèè(ÕÑ., 25.10.01). Óó ñýçääèè -÷è кӳøè÷àñè îðòèқ÷à.

[illegible]

⁷ Қўнғуров Р., Каримов С., Курбонов Т. Нутқ маданияти асослари. I қисм, 1985, 38-39-б.

àéíèķñà, «Çàðàôøíí» (Самарқанд) ãàçàòàñèää ñåçèèàðèè èÿìàéèá áîðìķää.

Ушбу *фаннинг* пухта ва мукаммал ўқитишда дарсдан ташқари ташкил этилаётган машғулотлар, кўрик-танловлар, учрашувларнинг аҳамияти ҳам катта бўлмоқда(ХС.,8.11.02). Ушбу мисолда тушум келишиги қўшимчаси ўрнида қаратқич келишиги қўшимчаси ишлатилган. Натижада услубий норавонлик ҳосил бўлган.

Ушбу *ҳолатни* якуний 30-турда ҳам кузатилди(ХС.,5.12.02). Гапда тушум келишиги қўшимчаси ортиқча қўлланилган.

3. Феъл нисбатларини ишлатишда камчиликлар ҳам мавжуд. М.: Õÿæàèèè äàøò Þáäóäèäðíè ñóðèø ó÷óí 1,2 ìèèèèí ñÿìää íàñîñ ðóðèá áèðèäàçèèäè(Ç.,20.11.01). Ôáúëнинг мажхуллик ìèñáàòè ïòÿÞðè èøèàòèèääí, æóìèääà óñèóáèè Þàèèçèèè Þîñèè áÿèääí(-èè кÿøè÷-àñè ïðòèķ÷à).

Намунавий нутққа қўйиладиган асосий талаб унинг грамматик жиҳатдан тўғри бўлишидир. Бунда гап тузиш қоидаларини яхши билиш ва улардан фойдаланиш, гапда сўз ва қўшимчалар ўртасидаги муносабатларнинг тўғри бўлиши, эга-кесим мослиги ҳамда иккинчи даражали бўлакларнинг боғланишига эътибор бериш, гапда сўзлар тартибига - нормал ҳолат ва инверсия қоидаларига риоя қилиш муҳимдир. Аммо нутқда ҳар доим ҳам синтактик меъёрларга амал қилинмаяпти. Газета тилида ҳам синтактик меъёрнинг бузилиш ҳолларини кузатиш мумкин.

б) Газета тилида синтактик меъёр бузилишлари қуйидаги ҳолларда юз берган: 1. Гапдаги мантиқий боғланишнинг бузилиши. 2. Жумла тузишда сўзларни тегишли шаклда ишлата олмаслик. 3. Жумлаларни ортиқча чўзиб юбориш ва гапларнинг боғланишидаги мазмуний узилишнинг содир бўлиши. 4. Содда гапларни сунъий равишда қўшма гап таркибига бирлаштириш. 5. Гапда сўз тартиби - нормал ҳолат ва инверсия қоидаларига риоя қилмаслик. 6. Жумла

тузишда фақат бадийи услубга хос элементлардан фойдаланиш, фикрнинг аниқ ифодаланишига путур етказиш.

Айрим жиддий ҳолатларни кўздан кечирайлик. Бундай ҳолатлар услубий меъёрнинг бузилиши ҳам ҳисобланади. Чунки гап тузилишидаги аксарият ҳолатлар услубий ғализликни юзага чиқарган. 1. *Æóíëàëàðíë òóçèøää ñýç òàðòëáè, ààçìííää ñàëáëé òàúñèð* кееоа÷è *Ðíëàòëàðää éýë* кýееëйкää. *Àéðèì* àòàðëàëëàð *óñëóáëé èàì÷ëëëëàðää òýëà, òàððèðòàëëáá Ðíëää* íàðð *ýòëëйкää. Ì.: Èèì Ðíëëá áýëàð ýëàì? Áó ñàâíëää* 28 *íëòýáðü éóíë* íëÐíýñëää *àòàëëääì «ÑýÐàë,íà-Ðàìäýñòëëë éóáíë - 2001»* òàëкàðí *íóñíààкàñë* íàòëæàëàðð *ýéóí ýñàéëë(ÕÑ.,25.10.01).* Аслида *Ñàâíëää ýéóí ýñàëìàéëë, æàâíà áàðëëàëë.*

Àñëëää òàðíàð *õýæàëëëëë ýçëíääëíà, ýúíë* 2000 *éëëää* òàøëëë *ýòëëääíàë.* *Ëàëèì õýæàëëëë* ðàÐààðð *Ø.Қóðáíííâíëíâ* ñàúë-Ðàðàëàòëàðð *áíëñ, кèñкà* òóðñàòàà *ñàëйкëë* íàòëæàëàðää *ýðëøëëëë. ×ëíàì Ðàì* òàðíàð *õýæàëëëëàðëíëâ* àúçíëàðð *ðàÐààðëääì* òóðñàíâ. *Кèñкàñë,* «*ØóÐàò*» *íàààëë* ñíÐëáë *Øíëëð* *Қóðáííâ* *ððòëèç* *èкòèñíàëíë* *ðëâíæëàíòëðëää* *àúçíëàðð* *áëëáì* *Ðàìèððëëëää* *íóíñëá* *óëóø* *кýøëá* *ëàëйкää(Ç., 20.11.01).* *Ìàçéóð æóíëàëàð* *òàððèðòàëëáá, àæðàòëëääì* *ýðëíëàðääë* *ñýçëàð* *íðòëк÷à, íðëðàë* *ääíàà* *óàðíàð* *õýæàëëëëë* *áëðëèàñëíë* *èøëàòëø* *ëйçèì.*

Қóëëääãë *ìàòíàà* *ýñà* *ääííëíâ* *áíøë* *áëëáì* *íðëðë* *ýðòàñëääãë* *ìàíòëкëë* *áíÐëàíëø* *áóçëëääì, íàòëæàää* *óñëóáëë* *Ðàëëç* *æóíëà* *Ðíñëë* *áýëääì: - ×óíëë* *áëëйòàääë* *òðàëòíðëàðíëíâ* *áëð* *кèñíë* *ääëääòàë* *àòëøìàñëëëëääì* *ìàÐñóëíòíëíâ* *òíðëæää* *ýëñíðð* *кëëëíëøë* *áà* *øó* *íðкàëë* *ýíàë* *òàðíëëà* *íëëø* *æóää* *ëàòòà* *ðòóк. Áó* *ääÐкííâà* *Ðàì, íóÐàíàëññà* *Ðàì* *ëàòòà* *кóëàëëëë* *ýðàòàäë(ÕÑ.,25.10.01).* *Ó÷òà* *ääííëíâ* *ñóíúëë* *ðààëøää* *áëðëàøòëðëëääì-ëëãíë* *áì÷àãëíà* *íóëйÐàçàääì* *ñýíâ* *áëëëà* *íëëø* *íòíëëì.*

2. *Àààëëë* *òëë* *ýëàíàíòëàðð* *íðòëк÷à* *èøëàòëëääì* *æóíëàëàð, íàòíëàð* *ìëкàíðë* *éóíààí-éóíâà* *íøëá* *áíðйкää. Ìàòáóíò* *òëëëíëíâ* *æíëëëëëëë,*

òàúñèð÷àíëëãëíë òàúíëíëàøää àääëëë óñëóá âññèòàëàðëíëíã àðàíëýòë èàòòà. Ėãëëí óëàðíë ãàçàòà òëëë òàëàáëää ïñ Ñíëää, ìáú,ðëää èøëàòìàñëëë áàëàíäíàðâíçëëë, ñóíúëëëëë, îðòëκ÷à òàâñëô ëàáëëàðíë áóæóääà êãëòëðääë. Κóëëääãë ìàòíãà ýúòëáîð áàðëíã. Óíääãë ýðøàòëø âà òàñâëðëë âññèòàëàð áëð κàðàøää ìàκíëääà жуда мосдек, ÷ëðíëëë áääëëë èôíãà òàíëàíãáí. Ėãëëí àñëëää áó æóíëàëàð ìàκíëääà çýðìà-çýðàëë òëκëøòëðëëääí ýòà áääëëë, κëñìàí ìàíòëκñëç жумладан áíøκà íàðñà ýìàñëëãë àíëκ êýðëíàãë: Ñýçà ìàëëàëëàðë òóããá, κíâóí-òàðâóç ýëëëããí ìàëãííãà ÷ëκãëë. Áó ìàëãííëàðà Ñàí áëðííòà áããííà ýò êýçãà òàøëàíìàëë. Æýýëëàðããí áëð Ñíâó÷ êýç,øëääë ìëëòëðããá ñóâ ìëëà òóðëääà òàðòëá áëëáí òàðãá κýëëëããí. Κó,ø óôκκà κàëíκ ñóðòëëããí øëðííí ìíããë κëçàðëá áíòà áíøëääë(ÕÑ., 1.09.98).

Óøáó ñàòðëàð κíÑíçãà òóøà,òããíëää Ìãâíëë âëëíýòëääí áëð ìëòòë òóðìàññëí ýñëá κíëãë...(ÝÀÑ.,12.12.97). Áó Ñíëàò Ñàí ãàçàòà òëëëää òðíκçà ишлатилган бадий тил элементи сифатида кўринади.

4. Газета тили ва пунктуацион меъёр. Пунктуацион меъёр ёзма адабий нутκқа хос бўлиб, тиниш белгилари ишлатилишининг бутун тизимлари ва усулларини камраб олади. Ҳар бир тиниш белгиси ўз номига ва вазифасига эга. Тиниш белгиларисиз матнлар жуда кўп қийинчиликлар туғдиради. Агар гапда Пунктуацион меъёр талаблари бузилса, берилган гап ўзининг маъносини ва ритмик-мелодик хусусиятларини йўқотади. Адабий тилнинг пунктуацион меъёри, унинг ёзув шаклининг ривожланиш қонуниятлари ва адабий тилнинг синтактик ҳамда стилистик қурилишининг қай даражада ишлаб чиқилганлигига қараб белгиланади⁸. Тиниш белги-

⁸ **Маматов А.** Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари: Филол.фан.докт. ... диссертация. – Тошкент, 1991, 79-80-б. **Абдурахмонов Ғ.** Пунктуация ўрганиш методикаси. - Тошкент, 1968; **Ғозиев Ҳ.** Ўзбек пунктуациясининг тарихий таралъиёти. // Пунктуацион белгилар,

ларининг ўз ўрнида ишлатилиши жумланинг мазмуни, равлонлиги, аниқлигига катта таъсир қилади. Уларни ноўрин тушириш ёки қўллаш услубий ноаниқлик ва ғализликка сабаб бўлиши мумкин. Газеталарда тиниш белгиларини қўллаш билан боғлиқ айрим камчиликлар учрайди. Бундай ҳолатлар, фикримизча, жузъий нуқсонлар эмас. Газета тилида пунктуацион нормага риоя қилмаслик ҳоллари қуйидаги ўринларда юз берган: 1. Боғланган қўшма гапларда зидлов ва қиёслаш муносабатини билдирувчи боғловчилардан сўнг вергул қўйиш (қоида бўйича ушбу боғловчилардан олдин вергул қўйилади). 2. Уюшиқ бўлаклар ва боғловчисиз боғланган қўшма гапларда вергул ишлатмаслик. 3. Кўчирма гапларда тиниш белгиларини нотўғри қўллаш. 4. Ундов гапларда тирени тушириб қолдириш, тире ўрнида дефис ишлатиш. 5. Сўроқ, буйруқ ва ундов гаплар охирида зарур тиниш белгисини тушириб қолдириш (мас., сарлавҳаларда тиниш белгиси қўйилмаган). 6. Ибораларда қўштирноқни нотўғри қўллаш. Мисолларни кўздан кечирайлик.

1. Газеталарда мîääë ñŷçëàð âà áí□ëîâ÷ëëàð áëëàí áí□ëëк ҳолда òëíëø áäëäëëàðëíë èøëàòèø қíëääëàðë áóçëëàŷíòë. Ì: Íáóíà ääâðë øóá□àñëç îñíí êâ÷ìääë(ÕÑ.,25.10.01), À□âîë àéíëкñà Îñë, ääâëàòëàðëää æëääëë áŷëääë. Áââäëí øó íàðñàíë òàúëëäëäá ŷòëø ëíçëíëë áëçíëíä óíëââðñëòàò Ñàìàðкàíä □óäöäëäà ìäëñòðàòóðäââ ýíä êŷí òàëäââ кàáóë кëëääëääí îëëë ŷкóâ ððòë □ëñíäëäíääë. Áóíäà äëäàòòà, □àð éëëë Òîøëâíòäà ŷòëäçëëääëääí òäëкàðî ŷðìàðëäëàðíëíä □àì ŷðíë áíð. Ÿëëäëíäíëë êäëäæäëäà áó íòàìíëàð ŷç å÷ëíëë òíëä êçäà òóøëä êâòääë. (Ç., 20.11.01). Óøáó ìëñíëëäðäà, àæðàòëëääí ŷðëíëàðäà, ââðäóë кŷëëø

уларнинг вазифалари ва лўлланиш асослари. - Тошкент: Фан, 1979 ва бошлалар.

ëîçèïèèèè òŷ□ðèñèää èìêî ðîèäñè àâæóä. Ėâèèí áó ðîèääââ ääŷðèè àäð÷à ààçàòàèèðää ðèŷŷ òèèèàŷŷòè.

×óíéè, áóòóí äóí,ää úòèððîò òèèèääí àú,ðèàð àñŷŷñèää ŷòàèèääí ñàéèîâ ääŷèðàòèŷŷíâ àñŷŷèè òàèèáèèðèääí áèðèèèð(ŸĬ, 23.12.99). *Βύίε*, áó áàèî-ðàçî òàâ-òŷèðè áèèèí éŷðîèèèèèè èîçèì(ŌŃ,25.10.01). *Áóèèðŷŷíâ* àäð÷àñè-ää âððâóè ìðòèè÷à.

2.Ушбу мисолда тèðâ òîàñ, âððâóè ðŷèèè èîçèì: Óé ðóèèèðè ñàéèðàðŷŷà - ñŷâóð óçîð ääâŷŷ òòàèè (Ç., 20.11.01). Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

3. Иборада қўштирноқ нотўғри ишлатилган: Табиийки, Буба Диоп ҳозирча ўзини «тарозига» солмоқда. Ҳозир эса уларнинг ўйинларини «жи-ловлайдиган» терма жамоа топилмаяпти (ХС.,18.06.02).

5. Газета тили ва услубий меъёр. Тилнинг “стилистик норма” си ҳақида тилшунослар мулоҳазаларида яқдиллик йўқ. Ҳозиргача рус тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам ушбу масалада мунозарали фикрлар баён қилиш давом этмоқда. Б.Ўринбоев сўзлашув нутқи услубий нормаси муаммосини қуйидагича тадқиқ этишни кўрсатган: 1) сўзлашув нутқи луғавий услубияти, 2) сўзлашув нутқи фонетик лексикаси, 3) сўзлашув нутқи фонетик услубияти, 4) сўзлашув нутқида сўз тартибининг услубий роли⁹.

А.Маматовнинг қуйидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқдир:” ..., стилистик норма адабий норманинг бошқа типлари (фонетик, лексик, фразеологик, грамматик ва бошқа нормалар) билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади ва улар ёрдамида амалга оширилади. Шунинг учун ҳам, уни алоҳида “стилистик норма” деб

⁹ Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова И. Адабий норма ва нутъл маданияти - Тошкент: Фан, 1988,77-89-б. Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутъл стилистикаси. // Ўзбек тили стилистикасидан кузатишлар. - Самарлъанд: СамДУ, 1983, 96-102-б.

аташ унчалик тўғри эмас, балки унинг адабий норманинг бошқа типлари билан боғлиқлигини инобатга олиб, уни фонетик-услубий, луғавий-услубий, фразео-услубий, грамматик-услубий, семантик-услубий нормалар деб юритилса, мақсадга мувофиқ бўлади”¹⁰.

Газета тилининг ўзига хос хусусиятлари, унда адабий нормага риоя этилишини чуқур тадқиқ қилиш ва аниқ, илмий асосланган хулосалар чиқариш учун ҳар бир тил воситаси газета матни билан боғлиқ ҳолда, луғавий-услубий, имловий-услубий, синтактик-услубий меъёрлар тарзида яхлит ўрганилиши лозим.

Кўпгина фактлар тилнинг бошқа меърларининг бузилиши аксарият ҳолатларда услубий меъёр билан боғлиқ эканлигини тасдиқлайди. Қуйида услубий равонлик, аниқлик ва ихчамликка таъсир этувчи айрим ҳолатларни кўздан кечирайлик.

1. *Ìàòáóíò òèèè àíèķèèè* ва *êîîêðàòèèèíè*, *Паџ áèџ íàџñáíè* ўч *íîè áèèàí àòàøíè òàèàá ýòàäè. Áéџèì* *Πîèàòèàџàà àíèķèèèèèà íòòóџ àòàýìòè ,èè ÷àèèàøèèèè* *рç áàџàýìòè. Ì.:* *Đañíóáèèèèàíèçäà «Òàúèèèè òýΠџèñèää»* *Қííóí, Êàäџèàџ òàé,џèàø Ìèèèèèè äàñòóџè* *қàáóè ķèèèíäáíäáí èâèèí íèèèè âà ýџòà àòñóñ òàúèèèèèè ýíàäà џèâîæèàíòèџèø ó÷óí êáíä óòķèàџ í÷èèäè (Ç.,20.11.01), Êâèèíäè èèèèàџàà «Òàúèèèè òýΠџèñèää»äè* *Қííóí, Êàäџèàџ òàé,џèàø Ìèèèèèè äàñòóџè* *âà èèí-òàííè џèâîæèàíòèџèøäà* *қàџàòèèèäáí áèџ íá÷à қàџíџèàџ қàáóè ķèèèíäè(ÕС.,1.09.98), Ñãññèý îџàèèΠèäà Ýçááèèñòíí Đañíóáèèèèàñèíèíä «Òàúèèèè òýΠџèñèää»äè(? қííóíè) äà Êàäџèàџ òàé,џèàø Ìèèèèèè äàñòóџèíèíä Òîøèáíò øàΠџèäà ààæàџèèèèèèè ýџäáíèèèèèèè (ÕÑ.,20.11. 01),* Шу ерга ойдинлик киритилиши, муҳрда фирма номи қайси халқаро тилларда кўрсатилиши «Тил тўғрисида»ги Қонуниimizдан келиб чиқиб, аниқ белгилаб қўйилиши лозим, деб ҳисоблайман(ХС.,11.12.03). *Бàџ÷àäà*

¹⁰ **Маматов А.Э.** Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари, 78-б.

làúëòì áýëääí κίíóíëàð íîíëè ,çèøää áèð òëëëëëëèà ýðèøèø шарт, деб ҳисоблаймиз.

Æíðëé éëëíëíã ýòääí äääðëää áèðãëíà Ñàìðκàíä øàððëíëíã îñîðë-àòèκàëäðè 260 ìèëëëíí äàðîiää êãèèèðäè(Ç.,20.11.01). Íóë áèðëëëë ,çèëëиши лозим. Жумлада мавҳумлик юз берган.

...âëëíýð äääëäò îääääíîëëèà èíîðèòóòè ðãèèððè Ðàâøàí Ðàðîîîîâíëíã òääàðð κèëëèøè÷à,...(ÝÀÑ.,12.12.97). Îëëë ýκóâ ððèèëëíã íîë òýëëκ àèñ ýòèøè èîçè: Íàâíëé äääëäò îääääíîëëèà èíîðèòóòè òàðçèää.

2. Айрим ҳолатларда фикр нотўғри ифодаланган. М., қуйидаги мисолда ўқув дастури ҳақида фикр-мулоҳаза юритилса-да, *ўқув жадвали*(дарс жадвали маъносида) бирикмаси нотўғри ишлатилган: Шунингдек, умумтаълим мактабларида “Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари” фани билан биргаликда Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ўрганиш курси *ўқув жадвалига* киритилган(ХС., 8.11.02).

Дарвоқе, 30-тур учрашувлари якунланган бўлса-да, кеча Фарғонада *ҳеч қандай аҳамият қасб этмаган* “Нефтчи” ва “Пахтакор” жамоалари ўртасида кечиктирилган тур учрашуви ўтказилди(ХС.,5.12.02). Ажратилган бирикма ноўрин ишлатилган, жумлада ғализлик пайдо бўлган.

3. Ибора билан бирга айнан шу маънони ифодаловчи сўзни ёнма-ён ишлатиш билан услубий норма бузилган ҳолатлар мавжуд. М.: Кўзларимга ишонмай, чиптани кўлимга оларканман ишнинг *хамирдан қил суғургандек тез* битганига ҳеч ишонгим келмасди(ХС.,8.11.02).

4. Сўз маъносини ҳисобга олмаслик услубий норма бузилишига сабаб бўлган. М.: Шунингдек, маърузачи янги таҳрирдаги “Прокуратура тўғриси-да” ги Қонуннинг илгаригисидан *кескин* фарқи хусусида ҳам тўхталиб ўтди (К.,26.12.01). *Кескин* сўзини *тубдан* сўзи билан алмаштириш лозим.

5. Услужий меъёр айрим қўшимчаларни нотўғри ишлатиш натижасида содир бўлган (Бу ҳолат юқорида ҳам қайд этилган эди). Қуйидаги матнда тушум ва қаратқич келишиклари ортиқча ишлатилган. М.: Террор мурасисиз кўринишда олиб борилиши натижасида: - ер юзи экологиясида кескин бузилиш *ҳолатларини* юзага келди; - *ишсизликнинг* кучайди; - ер юзида янги уруш *ўчоқларининг* пайдо бўлди; инсоният барпо қилган моддий ва маънавий *бойликларнинг* вайрон бўлмоқда (К., 26.12.01).

Юқорида адабий меъёр бузилишларининг бир мунча жиддий ҳолат-ларига мисоллар келтирдик. Булардан ташқари айрим æóúëé êàì÷ëëëëларга ҳам йўл қўйилмоқда, óëàðãà úúòëáîðñëçëëë ìàòáóíò òëëëíëíã êãëëíãè ðëâîæë âà ýíãë æóðíàëëñòëàð àâëíäëíë òàðäëýëàðäà, òíòíëë ñàâíäôííëëë âà þðîðë íóòð ìäààíëýòëäà ýðëøëøäà ñàëäëëë ýðëí òóòääë. Áó êàì÷ëëëëëàð îðàñëäà, àëíëðñà, ñýç қўëëàø, æóíëà òóçëø, ãäííëíã óñëóáëë ðàâííëëëääà úúòëáîð áâðíàñëëë Ñíëëàðë áàð÷à ãàçàòëàðäà ó ,ëë áó äàðäæääà ìàâæóä áýëëá, àëðëí äàçàòäëàðäà óëàð êóíääí-êóíãà êýíäëëá áíðíðäà. Øóíäë äàçàòäëàð áíðëë, óëàðíëíã àëðëí ñíëëàðëäà ýíëäá òóðëë ðàðäëòäðääë êàì÷ëëëëëàð ó÷ðäëëë. Óøáó Ñíëàò áí÷à òàðäëø óëðíàäë.

Озод Шарафиддинов бу каби ҳолатларни кескин танқид қилади: «ОАВда тил масалаларида йўл қўйилаётган бундай беписандликка, саводсизликка, лоқайдликка мутлақо тоқат қилиб бўлмайди. Негаки, йўл ҳаракатини бошқариб турадиган Йўл ҳаракати хавфсизлиги бор, аммо она тилимиз қоидаларининг муттасил ва бекаму кўст бажарилишини тафтиш қиладиган Давлат тили назорати йўқ. Тил борасидаги ўзбошимчаликлари ва тартиббузарликлари учун жавобгарликка тортиш Жиноят мажмуасида назарда тутилмаган. Шунинг учун тил бойлигини асраш, унинг қонун-қоидаларига қатъий амал қилишни назорат этиш, тилимизнинг беқиёс гўзалликларини намоиш қилиш

тўлалигича ОАВ зиммасига тушадиган масъулиятдир. Бир вақтлар улар бу масъулиятни бажаришга, биринчи навбатда ўзларининг тиллари гўзал, маънодор ва бенуқсон бўлишига жуда катта эътибор берар эдилар, ҳар ҳафтада махсус шу масалага бағишланган ишлаб чиқариш мажлислари ўтказиб туришарди, тилшунослар ва бошқа нуфузли одамларни таклиф қилиб, улар ёрдамида ўз фаолиятларини танқидий тафтишдан ўтказар эдилар. Нега бугунги кунда бу ишлар қилинмай қўйилди? Ахир, бугун ўзбек тили давлат тили бўлганига салкам ўн беш йил бўлаётган бир паллада унинг ривожини учун кураш ҳаммамиз учун фарз-ку!»¹¹.

Юқорида қайд этилган адабий меъёр бузилишлари телевидение ва радио материалларида ҳам учрайди. Айниқса, радиода учраётган кўплаб камчиликлар талаффуз билан боғлиқ. Ўзбекча сўзларнинг талаффузини ўрнига қўя олмаслик, адабий тилдагидек эмас, шевага хос талаффуз қилиш, чет тиллардан ўзлашган термин ва сўзларни бузиб талаффуз ҳоллари кейинги пайтларда кўплаб учрамоқда. М.: шевага хос талаффуз: "...иш воқтимиз, ҳам бўш воқтимиз ҳам..." (ТВ Ёшлар. 15.11.05.); *"Биза нима учун шундай демоҳчи эканимизни ҳозир тушунтириб..."* (Р. Машғал. 12.04.06); *"...манга ...юбордила..."*, *"...ман ўзбек тилини..."* (ТВ. Ёшлар. 20.11.05) ва бошқалар.

Ўзлашган сўз ва терминларни талаффуз қилишда она тили физиологик хусусиятларининг таъсири натижасида орфоэпик меъёрларнинг бузилиши: *"Мошина ёқмироқ турибдими дийманда..."* (ТВ.Марказ. 1.12.06).

Терминлар талаффузидаги хатолар: *"Шу сабабли шимолий провенсиларда (провинцияларда) махсус юк машиналарда қор ташиляпти"*,...тадбирда институт(институт)..." (ТВ.Ўзбекистон. 04.02.10) ва х.к.

Тадқиқотчилар махсус ўрганиб, теле-радиода журналист нутқини кузатишда қуйидаги фонетик хатолар учраганлигини қайд этишган. Жумладан, товуш тушириш: *"Шоир ҳақида айтадиган бўсак (бўлсак)"* (Р. Пойтахт. 8.10.08); *"ё(н)гинларнинг олдини олиш..."*, *"қирқтан ортиқ ёнгин юз берган..."* (ТВ. Пойтахт. 17.02.04.); товуш алмаштириш *"тегишли ишлар (ишлар)"* (ТВ Ёшлар. 15.11.05); ҳарфларни қўшиб талаффуз қилиш: *"...кўтариники руҳда ўтказилади..."*, (ТВ. Ёшлар. 17.11.05); товушларнинг хато талаффузи, *"Мавлоно Лутфий бир катор (қатор) асарлар яратди"* (Р. Пойтахт. 8.10.08) ва х.к.; сўз ва қўшимчалар талаффузидаги хатоликлар: *"Ўзимам (ўзим ҳам) қийналиб қолишим"*

¹¹ **Шарафиддинов О.** Она тилим – ифтихорим, инжа ганжинам. // Ўзбекистон овози, 2003. 11 декабрь.

мумкин..."; "Яна қанақа (қандай) қилиб.." "Билсими (биласизми) бу ҳаёт жуда қизиқ экан"; "Туркларди(ни) бир ҳаётида"; "Ватанди(ни) ҳимоя қилиш керак" (Р. Ёшлар. 15.10.05).

Луғавий воситаларни нотўғри ишлатиш нутқнинг аниқлиги, мантикийлигига салбий таъсир кўрсатади. Кейинги пайтларда радио ва телевидениеда ҳам сўз маъносини ҳисобга олмаслик натижасида камчиликларга йўл қўйилмоқда. Лексик хато эса сўзнинг аниқ маъносини ва қўллаш ўрнини билмаслик оқибатида келиб чиқади. Сўзларни ўрнида ишлатмаслик кўп ҳолларда мантикий хатога олиб келади. М.: "... фильм сурагга олинар экан, бу жараёнда бутун бир турмуш яшайди. Кўплаб одамлар ана шу турмушда мавжудлар" (ТВ. Ёшлар. 09.06.01). "Кечқурунги овқатдан кейин..." (ТВ. Пойтахт.13.11.09), аслида "кечки" бўлиши керак.

"Ўзбекистон" телеканалининг айрим кўрсатувлари таҳлили шуни кўрсатдики, нутқ маданиятига эътиборсизлик, адабий меъёр бузилишлари ҳамон учрамоқда. М.: "Ўзингни англа" ток-шоуси. Бошловчи Нигора Каримбоева. (Ўзбекистон ТВ, 6.04.14. 20.10). Ушбу ток-шоу саломатлик сирларини англаш, турли касалликлар ва уларнинг олдини олиш бўйича маслаҳатлар бериш, малакали мутахассисларнинг фикр-хулосаларига асосланиш бўйича бошқа кўрсатувлардан яна бир қатор ижобий хусусиятлари билан ажралиб туради. Бошловчининг мавзуни пухта билиши, равон нутқи, мурожаат этикетларидан ўринли фойдалана олиши томошабинни бефарқ қолдирмайди.

Кўрсатувларга турли ёш ва жинсдаги, турли мутахассислар бўйича тиббиёт ходимлари таклиф этилади. Уларнинг касбий малакаси, кўпларининг равон нутқи эътиборни тортади. Лекин тилдан фойдаланишда тўлиқсиз гап тузишлар, инверсиядан ноўрин фойдаланиш, шевага хос талаффузлар учрайди. Қуйида айрим мисоллар келтирамиз: *азгина, этганимиздек, болаларимиза, бизага, қон оламыза, шўтта, котталашиб, бемор манга, ула манга, ман, биза, биринчи маслаҳатимиза, таклиф қизанла, бўтта, дори-дармонла буюурамыза, ман юқорида айтганимдай даволаймыза, ҳурматли оналаримиза, ишлавотганини, айтовуза, манбу, юқорида этиб ўттим* кабилар. Бир кўрсатувда бу каби ва яна бошқа кўплаб камчиликларга йўл қўйилганлигини ҳеч бир нарсга билан оқлаб бўлмайди.

"Ойдин ҳаёт" ток-шоуси(Ўзбекистон ТВ, 22.03.14. 20.10). – Наврўз байрамига бағишлаенган кўрсатувни бошловчилар Рихситилла Абдуллаев ва Райхон Улаисенова олиб боришди. Бошловчилар нутқи равон, қисқа, мазмунли, лекин баъзан шошиб, суҳбатдаш нутқини бўлиш, ортиқча луқма ташлаш ҳоллари юз берди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси Саодат Йўлдошеванинг Наврўз ҳақидаги фикрлари равон, мазмунли, фактларга бой. Лекин айрим ноаниқликлар ва адабий меъёрга риоя этмаслик ҳоллари юз берди. М., факт ноаниқлиги: "...Жомийнинг *"Шоҳнома"* асари...

Қаратқич келишиги қўшимчасини нотўғри қўллаш: Наврўзни кутамиз. Буни сир-синоати нимада?

Дизайнер Зиёда Собирова нутқи нисбатан, равон, лекин Тошкент шевасида талаффуз қилиши аниқ кўринди: *котта, бизни кайфиятимиз,*

либосларни ўрни беқиёс. Ўзлашган сўзларни нутқида кўп ишлатди: *орнамент, мода тенденцияси, аксессуарлар, классик*. Аслида бу сўзларнинг ўзбек тилидаги вприантларини қўллаш мумкин эди. Жумлалар тўлиқсиз айтилди.

“Ойдин ҳаёт” ток-шоуси(Ўзбекистон ТВ, 22.03.2014. 20.10).Кўрсатув қатнашчилари нутқида учраган камчиликлар: *Бўтта тўхтийди, кирвотганда, Бунни ўзимиз тавсия қиламиз, Тавсия қиламиз, хонаки гулларни олишни маслаҳат берамиз, Ҳаво чиқармийди, Қишда кулранг яшаб ўтган бўлса*.

Бошловчи нутқидаги хатоликлар: *Эътибор берса керак, бўлса керак. Инсон руҳиятини билиш мумкинми, ранг танлаганидан. Турли либосларни ранги ҳам ўзгача*.

“Ўзбекистон” телеканали. “Ахборот” информацион дастурининг кечки сони.(Ўзбекистон ТВ. 21.04.14. 21.00). Кўрсатув ҳар галгидек мазмунли, нутқ маданиятига эътиборли репортажлар, шарҳлар, интервьюлардан ташкил топган. Айрим вилоятлардан олинган интервьюларда нутқ жараёнида камчиликларга йўл қўйилди. М.: Наманган вилоятидан олинган лавҳалардаги шарҳларда суҳбатдош аниқ шева таъсирида талаффуз қилди. “*Маҳсулотларимиз экспорт қилинмоқда*”, деб экспорт сўзини ишлата олмади.

Доимо рус тилида лавҳа тайёрлаб келган мухбирнинг ўзбек тилидаги “Ахборот” дастури учун лавҳасида талаффуздаги камчиликлар аниқ сезилиб турди. Ёки нутқида: “*Қовоқдан ажойиб нарсалар яратиш гоёси қаердан келган*”, деган ноаниқ жумлани ишлатди.

“Ўзбекистон” телеканали. “Ахборот” информацион дастурининг кечки сони.(Ўзбекистон ТВ. 8.05.14. 21.00). Журналист нутқида айрим камчиликлар учради: *Социал ва ижтимоий* аҳамиятга эга бўлган масалалар ҳам алоҳида ҳисобга олинди. *Охирги* пайтларда...(аслида *сўнгги* сўзини ишлатиш услубий жиҳатдан тўғри бўлади).

Фермерлар кенгаши ҳуқуқшуноси нутқида: Такрор: *ўзларининг хоҳишлари, яъни истаклари. Ёки бўмасам, ўзини яхши натижаларига эришяпти. Ўзини фермерлик ҳаракатига асос солди*.

“Ўзбекистон” телканали кўрсатувларида жумла тузишдаги хатоликлар учрайди: Фахрийларга бепул даволаниш учун йўлланмалар берилди (Ўзбекистон ТВ.10.05.14. 8.00). Аслида *бепул даволаниш* эмас, *бепул йўлланма*.

“Ўзбекистон” телеканали. Мунозара ток-шоуси. Бошловчи Шунқор Чориев (Ўзбекистон ТВ.11.04.14. 17.30). Ёшлар кийиниш маданияти, мода ҳақида суҳбатлашишди. Мавзу доирасида турли саволларга жавоблар, шахсий фикрлар билдирилди. Ёшларнинг мулоҳазалари эътиборни тортади, улар муаммолар ва уларнинг ечимини яхши билишларини намоиш этдилар. Бошловчи нутқи рагон ва қиска. Афсуски, кўрсатувда нутқ маданиятига эътибор деярли сезилмади, бошловчининг шошқалоқлиги, иштирокчи-ларнинг эҳтирос билан мулоҳазалар юритишлари, баъзиларининг пала-партиш, узук-юлук гапиришлари, шевада сўзлашлари аниқ намоён бўлди.

Дизайнер қиз нутқида, айниқса, кўплаб хатоларни кўриш мумкин: *санъатимизани, кийимимизани, бизани(4 марта), адрас нусхамизани, бизаникига қизиқиш кўрсатишвотти, Ўзбекона бичимлани кўрмаган бўсангиз керак, Бошқача фикр билдирвотти, Ман классик услубда кийинаман, Бизам*

халқ билан ишлаймиз, Ман йигитларимиззи ҳам, қизларимиззи ҳам, ман учратмадим,. азгина хохлийдим, чиройли пиджак кийишини хохлийдим кабилар.

Мунозарада қатнашган айрим йигитлар нутқида адабий меъёрга риоя этмаслик кўринди: *Қизимизни футболкасида “қисми”, деган сўз ёзилган. Бу мени ўп, дегани экан. Бояги ташқаридан кириб келадиган мода. Боя дизайнеримиз айтиб ўтдилар. Актёрларни танқид қиламиз қўшиқларни ўғирлашини. Маънавиятда танбеҳ ва насиҳатдан қочмаслигимиз керак.*

“Нуқтаи назар” ток-шоуси(Ёшлар ТВ, 23.03.14. 20.10). Кўрсатув Алишер Навоий девонларининг Самарқанд шаҳридаги “Ҳазора” маҳалласида турмуш қураётган ёш келин-куёвлар сепига қўшиб берилаётганлиги, ёшлар маънавияти, тўй сарф-харажатлари, китобхонлик ҳақида мунозарали тарзда ўтди. Иштирокчилар турли соҳа мутахассислари, адабиётшунос, психолог, ижодкорлардан иборат. Бошловчи нутқи равон, мазмунли, лекин бироз шошқалоқлиги, суҳбатдошлар нутқини тўсатдан бўлиб қўйиши сезилади. Айниқса, адабиётшунос олим Файзуллахон Набиевнинг нутқ маданиятига эътибори ниҳоятда кучли, экспрессивликни таъминловчи барча воситалардан мохирлик билан фойдалана олади. Умуман, ўртак олса, арзигулик жихатларни маънавият, кадрият ҳақидаги фикрларда ҳам, тилдан фойдаланишда ҳам кўриш мумкин. Шунга қарамайдан, “Ёшлар” телканали- нинг қатор ток-шоулари, кўнгилочар дастурлари, мунозара ва муносабатга оид кўрсатувларида нутқ маданиятига қисман эътиборсизлик бошловчи ва иштирокчилар нутқида тез-тез учрамоқда. “Нуқтаи назар” ток-шоусида тилдан фойдаланишда юз берган камчиликларга мисоллар келтирамиз:

Бошловчининг нутқи. Унинг луқмалари: *Вой, бечора, ёқмадия, ажойиб, ажойиб воқеа.* Келишикни тўғри ишлатмаслик: *Сизни гапингиздан кейин бир фикр келади. Ноўрин тил бирликларини қўллаш: Куёв бўлмиш, муҳокама қилилиши мумкин. Китоб мутолаасига бағишланган жаҳиққлар ташкил этилса. Келинбола китобни очди, мисра ўқиди. Лекин, афсус, лекин борда..*

Ток-шоу иштирокчилари нутқи: *ман, Айтиб берган, она айтиб берганлар. Мобильний телефонлар, зотларни наслсан, ман айтмоқчиман-ки, келинингизни китоблари, нима деса бўлади, ўзимизни маданиятимиз, ёшларни ўзаро бир-бирини тушунишларига, муҳокамага ташаймиз, ўшани учун кабилар.*

“Сўз - ёшларга” суҳбат-мунозара кўрсатуви. Бошловчи Хуршид Шаропов. (Ёшлар ТВ, 24.03.14. 13.50). Ёшлар тарбияси, оила қуриш масалаларига бағишланган фикрлар билдирилди. Бошловчи йўлтирувчи фикрларни ўртага ташлайди ва иштирокчиларнинг мулоҳазаларини тинглайди. Бошловчи ва ёшлар мавзунинг ёритилишига эътибор берса-да, нутқ маданиятига эътиборсизлик кўрсатишди. Айрим камчиликларга намуналар: 1. Бошловчи нутқидан: *Ҳар бир йилни ўз номи билан аталиши. Устозини , ота-онасини тарбияси.*

Ёшлар нутқидан: *Нима десам экан, эътибор керак болага, янги навниҳол экилса, Шарқ халқларини нақлдан келиб чиқсак, яъниким, нима десам бўлади, ўшатаги, ширинсўз, ширинсухандон бўлса, оилашунослик дарслари бўларди бизарда.* Булардан ташқари ёшлар нутқида тўлиқсиз гап тузишлар, инверсиядан ноўрин фойдаланишлар учради.

“Сўз - ёшларга” суҳбат-мунозара кўрсатуви. (Ёшлар ТВ, 2.05.14. 17.00). Мазкур кўрсатувлар ёшлар учун ибрат бўлиши лозим. Чунки, биринчидан, ёшларнинг мавзу доирасида эркин фикр билдиришлари, ақл-фаросатлари, билимдонликлари, ҳаётий тажрибалардан оладиган сабоқлари ўзига хос синовдан ўтса, иккинчидан, нутқ маданиятига эътиборлари, тилдан фойдаланиш, жумла тузиш, тоза нутқ сўзлаш бўйича кўзгу ҳам ҳисобланади. Кейинги пайтларда намоёиш этилаётган кўрсатувларда ёшлар маънавияти, оила, ўзаро муносабатлар, инсоний фазилатлар, “оммавий маданият”нинг таъсири каби долзарб мавзуларда қизгин суҳбатлар олиб борилаяпти. Афсуски, маънавиятимиз кўзгуси ҳисобланган она тилимизга эътибор, унинг софлигини сақлаш, имкониятларидан ўринли ва унумли фойдаланиш кўрсатувда қатнашаётган ёшлар, ҳатто, бошловчилар нутқида деярли сезилмаяпти. Маънавият ҳақидаги суҳбатлар, унинг белгиси ва кўзгуси ҳисобланган тилга эътибори билан бирга уйғун олиб борилиши лозим. Бошловчи ва ёшлар нутқидаги камчиликлар, асосан, жумлани пала-партиш тузиш ва шевада сўзлашда ҳамда шошқалоқлик қилишда кўринмоқда. Мисоллар: *Айталла, ўшатта, ўшатта бахтли бўли, тарбияга қараймиза, қаравотгандирсиз, боя айтганимдақа, машинаи бор бир кўркам болани, болага анақа қилиш мумкин(бола деганда, аслида оила қуриш ёшидаги йигит назарда тутилаяпти), ғарб давлатларидан оловган деб ўйлайман, бетта, қизди отаси ишли-жойли қилади, уларни турмуш тарзини ўрганиб, ўзимизда сайқал бермоқдаман, экспорт ёки импорт қилаётган давлатлар бор, “оммавий маданият” оила деган муқаддас даргоҳни бузаяпти, хотин уйда ўтириши керак дейди, хотини болага қараш керак дейди(қиз боланинг қўпол гапириши), қизларимизди олий маълумотли бўгани яхши, озмунча муддат ўтмасдан ажралади, ҳар бир инсон ўз тақдирини ўзи ёзади, эртанги кун йигитларимизди, эркаларимизди қўлида, азгина дин ёшларимизди тарбиялашимиз керак эмас, ота-оналарди назоратида, устозларди тарбиясини олиб кабилар.* Умуман, ушбу кўрсатув давомида айрим ёшлар нутқ маданиятига ниҳоятда эътиборсизликларини, мазмунли жумла туза олмасликларини, шевага берилганлигини (саводсизлигини) аниқ намоён қилди.

“Сўз - ёшларга” суҳбат-мунозара кўрсатуви. (Ёшлар ТВ, 28.03.14. 13.50). Ушбу суҳбат-мунозара кўрсатуви ҳам ёшларнинг нутқида эътиборсизлиги, адабий тил меъёрларини пухта ўзлаштирмаганлиги, шевачиликка берилганлиги, оддий жумла туза олмаслиги, норавон нутқ ва шошқалоқлик аниқ кўриниб туриши билан эътиборни тортди. Нутқ маданиятига эътиборсизликка оид намуналар: *Ҳар ким инсон енгил пул топаман деб ҳисоблайди. Нима дейди? Қанақадир... А-а, а-а, натижаларнинг натижаси ҳисобланади, ишонган инсон етолмийди, кеп қолади, эр-турмуш ўртоғи азгина, турмуш ўртоғини кеч келиши бор, бола-чақалар тарбияси – болалар тарбиясини, яхши ҳаётга яшаи, эркаларимизани, қўни-қўшили, ҳали бизани кўп фарзандларимиз бўлади, мағлубиятлар асқотади, хато қилликми, бўлли, ўқиб кетвотти, ёки бўмасам, улани, қиладигон, фойда келтирадигон, илмди кабилар.*

Қуйидаги жумла тузишларда услубий норавонликни сезиш қийин эмас:
*Фан, таълим соҳасида жонбозлик қилаётган келинларимиз бор, қизларимиз бор.
Ҳар қандай вазиятда тўғри чиқиб кета олади. Шукр ва сабрни тенг олиб
бориш керак. Машиққатлар, риёзатлар чеккан имом Бухорий. Халқимиз
дориламон кунларга етиб келди.*

**Абдували АБДУСАИДОВ,
Самарқанд давлат университети
ўзбек тилшунослиги кафедраси мудири,
филология фанлари доктори,
профессор.**